

XVIII

a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

Sudarytoja

RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2023

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Londono universiteto koledžas | University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-23-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale biblioteka.lt

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2023

© Straipsnių autoriai, 2023

© Lietuvos istorijos institutas, 2023

ISBN 978-609-8314-33-5

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

PARLAMENTARIZMO RAIDA

Andrzej Macuk

- Sejmiki poselskie Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania
Augusta III . . . 18
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priešėiminiai seimeliai valdant
Augustui III. *Santrauka* . . . 47

Arnaud Parent

- The Political Writers Louis-Antoine Caraccioli, Simon Linguet and John
Lind, and the 1772 Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth: A Step
Towards Awareness of a Common European Membership? . . . 49
Politikos rašytojai Louis-Antoine'as Caracciolis, Simonas Linguet, Johnas Lindas apie pirmąjį
Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimą (1772 m.): žingsnis link bendros narystės Europoje?
Santrauka . . . 73

Andrzej Stroynowski

- Wkład reprezentacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w dorobek sejmów
grodzieńskich 1784 roku . . . 74
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų indėlis į 1784 m. Gardino seimo
teisėkūrą. *Santrauka* . . . 92

Dorota Dukwicz

- Przemiany systemu rosyjskiej dominacji w Rzeczypospolitej na przełomie
lat 60. i 70. XVIII wieku . . . 93
Rusijos dominavimo Respublikoje sistemos pokyčiai XVIII a. 7–8-ojo dešimtmečių
sandūroje. *Santrauka* . . . 103

KETVERIŲ METŲ SEIMO VEIKLA

Adam Stankevič

- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų teismų reforma
Ketverių metų Seime . . . 106
The Four-Year Sejm's Reform of the Courts of the Nobility in the Grand Duchy
of Lithuania. *Summary* . . . 128

Paweł Zajac OMI

- Stolica Apostolska a *Kodeks* Zamoyskiego – Refleksje Nuncjusza
Archettiego na marginesie sporu o reformę Rzeczypospolitej
w latach 1778–1780 . . . 129
Apaštališkasis sostas ir *Zamoyskio kodeksas* – nuncijaus Giovannio Andrea Archetti refleksijos
ginčų dėl Abiejų Tautų Respublikos reformos kontekste 1778–1780 metais. *Santrauka* . . . 144

Ewa Zielińska

Działalność hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego w pierwszych miesiącach obrad Sejmu Wielkiego w świetle korespondencji Stanisława Augusta z Filippo Mazzeim . . . 145

Lenkijos didžiojo etmono Pranciškaus Ksavero Branickio veikla Kerverių metų seime remiantis Stanislovo Augusto ir Filippo Mazzei korespondencija. *Santrauka* . . . 155

1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJA

Andrzej Zakrzewski

Falszywe pierwszeństwo *Ustawy rządowej* z 1791 roku . . . 158

Netikras 1791 metų Valdymo įstatymo pirmumas. *Santrauka* . . . 168

Robertas Jurgaitis

Įstatymų leidžiamoji valdžia Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje: reformos kryptys ir ribų išgryninimas . . . 169

Legislative Power in the Constitution of 3 May 1791 of the Commonwealth of Both Nations: Directions of the Reform and Elucidation of Boundaries. *Summary* . . . 188

Richard Butterwick

Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów. Analiza języka politycznego . . . 190

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas. Politinės kalbos analizė. *Santrauka* . . . 203

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas 1791 metų masinėje komunikacijoje . . . 204

The Law of Mutual Assurance between the Two Nations in Mass Communication in 1791. *Summary* . . . 223

KONSTITUCIJA IR VISUOMENĖ

Rūta Janonienė

Maliatyčių bažnyčia kaip katalikų vienybės simbolis . . . 226

The Church of Maliatsichy as a Symbol of Catholic Unity. *Summary* . . . 246

Ewa Kula

Projekty wychowania obywatelskiego młodzieży w dokumentach

Komisji Edukacji Narodowej, poprzedzających wydanie *Ustaw* z [1781]

1783 roku . . . 247

Jaunimo pilietinio ugdymo projektai Tautinės edukacinės komisijos dokumentuose iki 1783 m. [1781 m.] Nuostatų paskelbimo. *Santrauka* . . . 260

Joana Vitkutė

Kasdienos dalyviai ir valstybės ateities kūrėjai: vaiko vaizdinys Pranciškaus Smuglevičiaus kūryboje . . . 261

The Participants of Everyday and the Creators of the Future of the State: The Image of the Child in the Works of Franciszek Smuglewicz. *Summary* . . . 288

Janina Kamińska

Środowisko Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego

a Konstytucja 3 Maja ... 290

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiosios mokyklos bendruomenė ir Gegužės 3 d. konstitucija. *Santrauka* ... 300

Lina Balaišytė

Apie ką kalbėjo Konstitucijos šventės? „Švelniosios revoliucijos“ epochos išskilmės ir jų dekoracijos ... 302

What did the Constitutional Festivals Talk about? The Celebrations and their Decorations in the Epoch of the ‘Gentle Revolution’. *Summary* ... 320

Katarzyna Buczek

Uroczystości związane z uchwaleniem i pierwszą rocznicą Konstytucji 3 Maja w szkołach Wielkiego Księstwa Litewskiego ... 322

Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimas ir jos metinių minėjimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklose. *Summary* ... 339

Danuta Kowalewska

Konstytucja 3 Maja w polskiej kulturze współczesnej ... 340

Gegužės 3 d. konstitucija šiuolaikinėje Lenkijos kultūroje. *Santrauka* ... 356

PUBLIKACIJA

Juozapo Albino Herbačiausko laiškas Augustinui Janulaičiui dėl 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos pirmojo vertimo į lietuvių kalbą.

Robertas Jurgaitis ... 358

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Richard Butterwick. *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Abiejų Tautų Respublikos testamentas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. – 178 p. ISBN 978-609-8183-86-3.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ... 364

Kad Tėvynė gyvuotų. Lietuva ir Lenkija 1791 m. konstitucijos epochoje: tarptautinės parodos katalogas, 2021 m. spalio 19 d. – 2022 m. sausio 16 d., Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai [Vilnius] / *O dobro Ojczyzny. Litwa i Polska w epoce Konstytucji 3 maja / To Keep the Homeland Alive. Lithuania and Poland in the Epoch of the 1791 Constitution*, sudarytojos Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Gintarė Džiaugytė-Burbulienė (serija *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų parodų katalogai*, t. XXXII), Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2022. – 600 p. ISSN 2351-7115, ISBN 978-609-8061-75-8. *Tomas Vaitkus* ... 367

Asmenvardžių rodyklė ... 370

Vietovardžių rodyklė ... 384

STOLICA APOSTOLSKA A *KODEKS* ZAMOYSKIEGO – REFLEKSJE NUNCJUSZA ARCHETTIEGO NA MARGINESIE SPORU O REFORMĘ RZECZYPOSPOLITEJ W LATACH 1778–1780

PAWEŁ ZAJĄC OMI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adnotacja. Projekt *Zbioru praw sądowych* Andrzeja Zamoyskiego był najważniejszym przejawem reformatorskich dążeń dworu królewskiego przed Sejmem Czteroletnim. Po pierwszych negatywnych reakcjach szlachty, wyrażonych na sejmie 1778 roku, został definitywnie odrzucony na sejmie w roku 1780. W historiografii XIX i XX wieku szczegółowo przeanalizowano znaczenie reform proponowanych przez Zamoyskiego oraz przyczyny odrzucenia *Kodeksu*, w tym udział nuncjusza apostolskiego w mobilizowaniu opozycji. Giovanni Andrea Archetti zdobył wykształcenie prawnicze pod koniec pontyfikatu Benedykta XIV, miał też wiedzę, a nawet osobiste doświadczenie w kwestii reform państwowo-kościelnych ówczesnej Europy. Jego akcja przeciwko *Kodeksowi* zbiegła się w czasie z odwołaniem swych tez przez biskupa Nicolasa von Hontheima, znanego pod pseudonimem Justinus Febronius. Było to dodatkową motywacją w opozycji przeciwko innowacjom zapisanym w projekcie *Zbioru praw sądowych*.

Słowa kluczowe: Andrzej Zamoyski, Kodeks Zamoyskiego, reforma Rzeczypospolitej, Stolica Apostolska, nuncjusz Giovanni Andrea Archetti, Józef Wybicki, Nicolas von Hontheim, febronianizm.

Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego (1716–1792), powszechnie nazywany *Kodeksem*, był przedmiotem studiów wielu pokoleń historyków i prawników. Badano jego genezę, treść, znaczenie oraz przyczyny definitywnego obalenia na sejmie 1780 roku. Autorka najobszerniejszego w minionych dziesięcioleciach opracowania poświęconego *Kodeksowi* stwierdziła w zakończeniu swej monografii:

Dzieło sporządzenia *Codicis Legum* [...] było ważnym etapem realizowanej odgórnie od 1764 r. reformy państwa. [...] Społeczeństwo szlacheckie odrzuciło tę kompromisową próbę samoograniczenia przerostów feudalnych, ale na gruncie przygotowywanym przez prace nad projektem i publiczną nad nim dyskusją wyrosły inicjatywy i przedsięwzięcia ustawodawcze doby Sejmu Czteroletniego¹.

1 Ewa Borkowska-Bagińska, „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1986, p. 324, 327.

Powyższa konstatacja w połączeniu z rozpoczęciem kolejnego etapu prac edytorskich nad archiwaliami nuncjatury warszawskiej w ramach serii *Acta Nuntiaturae Poloniae*, obejmującego lata 1777–1778, skłoniły mnie do ponownego spojrzenia na zaangażowanie nuncjusza apostolskiego w Warszawie w latach 1776–1784, arcybiskupa Giovanniego Andrei Archettiego w kontekście, *Kodeksu*. Archetti zapisał się na stałe w historiografii czasów stanisławowskich głównie dzięki roli, jaką odegrał w przeciwdziałaniu projektowi. Istotnie, jego osobiste zaangażowanie było znaczne, choć po szeregu studiów wiadomo dziś, że to nie nuncjusz odegrał pierwszorzędną rolę w obaleniu *Kodeksu*².

Skala zaproponowanych przez Andrzeja Zamoyskiego reform oraz burzliwe dzieje *Zbioru praw* i rozbieżne opinie na jego temat, wypowiedziane od końca XVIII wieku, sprawiły, że historycy kilku pokoleń mieli trudność z monograficznym ujęciem tego ważnego zagadnienia. Badacze XIX-wieczni nie zgadzali się co do istotnych kwestii. Przykładowo, wartość pracy Zamoyskiego w 1859 roku docenił Henryk Schmitt (1817–1883), dostrzegając w nim umiarkowaną monarchistę, który szansę dla reformy państwa widział m.in.: w ograniczeniu praw szlachty nieosiadłej – zaplecza politycznego magnaterii; w większej centralizacji państwa – czemu sprzeciwiali się posłowie litewscy; w „zmniejszeniu nierówności stanowej”³. Pozytywny obraz wzmocnił jeszcze bardziej w 1870 roku Wacław Aleksander Maciejowski (1792–1883), ubolewając nad „wspólnym frontem hierarchii kościelnej i konserwatywnych posłów szlacheckich” przeciwko *Kodeksowi*⁴. Z kolei bardziej krytycznie o *Kodeksie* napisał w 1874 roku Walenty Dutkiewicz (1798–1882), wytykając Zamoyskiemu szereg usterek i sprzeczne treści, a odmienne stanowisko od wszystkich trzech poprzedników zajął w 1875 roku najmłodszy z tej czwórki, Michał Bobrzyński (1849–1935), przekazując zdecydowaną negatywną ocenę owoców pracy Zamoyskiego⁵.

Refleksję nad *Zbiorem praw* kontynuowano w XX wieku jeszcze bardziej intensywnie⁶. Juliusz Bardach (1914–2010) wskazał dwa kierunki badań tego

2 O nuncjuszu zob. Paweł Zając, Le impressioni sulla Polonia nella corrispondenza del nunzio apostolico Giovanni Andrea Archetti (1775–1784), in: *Archivum Historiae Pontificiae*, 2011, t. 49, p. 91–121; *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. LIV, *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, t. 1 (8 IV 1775–25 VII 1776), t. 2 (11 VII 1776–30 XII 1776), ed. Paulus Zając OMI, Cracoviae: Academia Scientiarum et Litterarum Polona [Kraków: Polska Akademia Umiejętności], 2013, 2107; Paweł Zając, *Giovanni Andrea Archetti i Stanisław August Poniatowski. Obraz króla i wzajemnych relacji w depešach nuncjusza do sekretariatu stanu Stolicy Apostolskiej z lat 1776–1784*, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2016, t. CXXIII, nr 2, p. 279–311.

3 Juliusz Bardach, „Zbiór praw” Andrzeja Zamoyskiego w nauce XIX w., in: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974, p. 285–287.

4 *Ibid.*, p. 294.

5 *Ibid.*, p. 301–304.

6 Zob. Ewa Borkowska-Bagieńska, Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego w nauce XX wieku, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1983, t. 35, z. 1, p. 97–117.

okresu: problematykę społeczną w *Kodeksie* oraz przyczyny jego odrzucenia na sejmie 1780 roku⁷. Ewa Borkowska-Bagińska (ur. 1943) ujęła rozwój XX-wiecznej historiografii chronologicznie, a cezurą był rok 1945. W pracach z drugiej poł. XX wieku dostrzegła stopniowe wyjście poza dwa kierunki zainteresowań badawczych, zasygnalizowane przez Bardacha, ku znacznie bardziej różnorodnym pytaniom stawianym przez historyków i historyków prawa⁸.

Już od końca XVIII wieku zadawano pytanie o stosunek szlachty oraz reprezentantów zagranicznych dworów do reformatorskich projektów Zamoyskiego. Z uwagi na silną pozycję nuncjusza apostolskiego w katolickim społeczeństwie Rzeczypospolitej⁹, istotne dla dalszych losów *Kodeksu* musiało być potraktowanie w nim spraw kościelnych. Były one rozproszone w kilku artykułach wszystkich trzech części projektu. W części I, „O osobach”, znalazł się liczący 36 paragrafów artykuł IV traktujący „O duchownych”. W części II, „O rzeczach”, sprawy kościelne zostały ujęte w artykułach: „O rzeczach Bogu poświęconych, o kościołach”, „O dniach niedzielnych i świątach”, „O rzeczach pobożnemu życiu poświęconych”, „O dobrach duchownych”, „O sektach i apostatach”, „O niedowiarstwie i bluźnierstwie”. Wreszcie część III, „O sprawach i sądach”, zawierała artykuł V, „O sądach trybunału duchownego”¹⁰.

Także w tym przypadku historiografia XVIII i XIX wieku nie zawiodła, uwzględniając rolę nuncjusza w przeciwdziałaniu projektowi na sejmach w 1778 i 1780 roku oraz rozwijając refleksję nad znaczeniem i zasięgiem reform kościelnych w *Kodeksie*. XX-wieczne próby obszernego źródłowego ujęcia tego zagadnienia w oparciu o archiwalia watykańskie spotykały się jednak z krytycznymi recenzjami. Doceniono wysiłek dogłębnego przebadania depesz nuncjatury i sekretariatu stanu Stolicy Apostolskiej, którego w początkach XX wieku podjął się ks. Mieczysław Tarnawski (1866–1928)¹¹. Jednocześnie Emil Kipa (1886–1958) w krytycznej recenzji zasugerował, iż autorowi zabrakło większego doświadczenia w badaniach na wieki XVIII oraz wykorzystania innych ważnych źródeł, poza watykańskimi. Kilkadziesiąt lat później dostrzeżono także błędy interpretacyjne

7 Juliusz Bardach, „Zbiór praw” *Andrzeja Zamoyskiego w nauce XIX w.*, p. 284.

8 Ewa Borkowska-Bagińska, *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego w nauce XX wieku*, p. 98 115–116.

9 Mam tu na myśli dominującą pozycję katolicyzmu jako wyznania panującego, nie zapominając o mniejszościach wyznaniowych – zwłaszcza prawosławnej i protestanckiej, oraz mniejszościach religijnych – żydowskiej, karaimskiej i muzułmańskiej. Katolicy obrządku łacińskiego przez I rozbiorem stanowili połowę mieszkańców państwa, katolicy obrządku wschodniego – 1/3. Zob.: Richard Butterwick-Pawlikowski, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2012, p. 61.

10 Zob.: *Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776 przez J.W. Andrzeja Zamoyskiego ex-Kanclerza Koronnego, kawalera Orderu Orła Białego ułożony i na sejm roku 1778 podany*, Warszawa: nakładem J. W. Zamoyskiego, 1778.

11 Mieczysław Tarnawski, *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*, Lwów: Drukarnia Polska, 1916.

Tarnawskiego co do natury reform postulowanych w *Kodeksie*¹². W podobną pułapkę nadmiernej koncentracji wyłącznie na archiwaliach nuncjatury wpadł w 1951 roku Łukasz Kurdybacha (1907–1972). W tym względzie, w porównaniu do ks. Tarnawskiego nie wniósł nowej wiedzy, a nawet zrezygnował z uwzględnienia części źródeł zacytowanych przez poprzednika¹³. Tym razem krytyczne recenzje Jerzego Michalskiego (1924–2007) i Bogusława Leśnodorskiego (1914–1985) odarły autora ze złudzeń, że źródła watykańskie wystarczą do napisania monografii *Kodeksu*¹⁴. Amerykański historyk Larry Wolf (ur. 1957), korzystając systematycznie z tych samych archiwaliów, nawet nie wspomniął istnienia pracy Tarnawskiego, a do sprawy *Kodeksu* odniósł się zdawkowo¹⁵.

Dzisiaj nie ulega wątpliwości, że źródła watykańskie są jedynie fragmentem dokumentacji dotyczącej losów *Kodeksu* Andrzeja Zamoyskiego – i to wcale nie najważniejszym. Wbrew Tarnawskiemu i Kurdybasze większość historyków, jak zaznaczyłem wyżej, nie przypisuje nuncjuszowi kluczowej roli w obaleniu *Kodeksu*, choć oczywiście dostrzega się jego determinację w przeciwdziałaniu jakimkolwiek zmianom statusu Kościoła w państwie polsko-litewskim, co pociągnęło za sobą akcję przeciw całemu *Kodeksowi*. Sprawy świeckie nie interesowały nuncjusza, sprawiał nawet wrażenie, że rozumiał potrzebę reformy Rzeczypospolitej na tej płaszczyźnie. Jednocześnie nie widział możliwości negocjacji w sprawie polityki kościelnej, w oderwaniu od całości projektowanych praw sądowych.

W poniższych refleksjach nie zamierzam powtarzać znanych faktów związanych z intensywnym przeciwdziałaniem przez Archetiego *Kodeksowi* Zamoyskiego w dobie sejmów 1778 i 1780 roku. Zamiast tego chciałbym zwrócić uwagę na szerszy kontekst biografii nuncjusza, ze szczególnym uwzględnieniem jego kwalifikacji prawniczych oraz pozycji w Kurii Rzymskiej, które predestynowały go do takiej, a nie innej postawy wobec projektu *Zbioru praw sądowych*. Będzie to tłem dla przypomnienia kilku mniej znanych w historiografii uwag Archetiego na temat *Kodeksu* Zamoyskiego, przekazanych Stolicy Apostolskiej już po zakończeniu sejmów 1778 i 1780 roku.

Archetti był z wykształcenia prawnikiem. W latach 1749–1752 studiował prawo w rzymskim archigimnazjum *della Sapienza*, a 16 maja 1754 roku uzyskał tytuł

12 Emil Kipa, [recenzja]: M. Tarnawski, Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta (Lwów, 1916), in: *Kwartalnik Historyczny*, 1916, t. XXX, p. 415–422; Ewa Borkowska-Bagińska, *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego w nauce XX wieku*, p. 99.

13 Łukasz Kurdybacha, *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego*, Kraków: Czytelnik, 1951.

14 Jerzy Michalski, [recenzja]: Ł. Kurdybacha, *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego* (Kraków, 1951), in: *Przegląd Historyczny*, 1951, t. 42, p. 444–452; Bogusław Leśnodorski, Łukasz Kurdybacha, *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego* (Kraków, 1951), in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1952, t. 4, p. 466–480.

15 Zob.: Larry Wolf, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions. Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, New York: Columbia University Press, 1988.

doktora obojga praw tegoż uniwersytetu¹⁶. Niestety, nie zachowała się szczegółowa dokumentacja doktorskiego etapu studiów przyszłego nuncjusza. W Archivio di Stato di Roma, w zespole „Università di Roma”, występuje zagadkowa przerwa w archiwaliach właśnie dla lat 1752–1758¹⁷. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że Archetti zdążył jeszcze być słuchaczem profesora Emanuele Duniego (1714–1781), który w 1752 roku otrzymał katedrę wykładowcy prawa na *Sapienzy*¹⁸. Związany wcześniej ze środowiskiem prawniczym Neapolu Duni był pasjonatem myśli Giambattisty Vico (1668–1744), a w 1760 roku dedykował jedno ze swych dzieł neapolitańskiemu ministrowi Bernardo Tanucciemu (1698–1783).

Już w tym czasie, jak zauważono, „relacje między dworami rzymskim i neapolitańskim były bez przerwy napięte, Rzym zaś żył w stanie ciągłego niepokoju, że cokolwiek może stać się przyczyną nowego działania przeciw Stolicy Apostolskiej”¹⁹. Tanucci był postrzegany w Kurii Rzymskiej jako człowiek o nieprzejeźdanym i trudnym charakterze, ten zaś odpowiadał pięknym za nadobne informując nuncjusza w Neapolu, że to właśnie nieprzejeźdane stanowisko Rzymu w każdej sprawie zmusza go do przyjęcia takiej samej postawy. Co więcej, Tanucci bez żalu oczekiwał na dalsze zaognienie wzajemnych relacji, byle tylko papież i Kuria dały pierwszy pretekst do uszczuplenia dóbr kościelnych, redukcji opłat kurialnych, ograniczenia jurysdykcji nuncjatury i ogólnie umniejszenia wszelkich praw Kościoła²⁰.

Ta neapolitańska dygresja może być o tyle ciekawa, że w 1775 roku, gdy ważyły się losy nominacji Archettiego na nuncjusza apostolskiego w Warszawie, przez pewien czas żył on nadzieją, że zostanie skierowany raczej do Neapolu niż do Polski. Sprawy kościelne w Neapolu znajdowały się wówczas wciąż pod przemożnym autorytetem Tanucciego. Archettiemu zależało jednak na łagodnym klimacie włoskiego miasta (lękał się śniegów Północy), a więc nie obawiał się aż

16 W poniższych akapitach uzupełniam informacje przedstawione obszernie w rozdziale: Paweł Zajęc, „Wszystkie drogi prowadzą do... Warszawy”. *Młodość i rzymska kariera Giovanniego Andrei Archettiiego*, in: *Sztuka roztropności. Dyplomacja Stolicy Apostolskiej wobec Rzeczypospolitej, Europy i świata w epoce nowożytnej i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Krzysztof Ożóg, Ryszard Skowron, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2020, p. 65–88. Dyplom doktorski Giovanniego Andrei Archettiiego, Archivio Apostolico Vaticano (dalej – AAV), Dataria Apostolica, Processus Datariae 152, 375r–378r.

17 Archivio di Stato di Roma, Fondo Università di Roma, Parte III, serie II, 107, k. 841.

18 Filippo Maria Renazzi, *Storia dell' università degli studi di Roma: detta comunemente la sapienza, che contiene anche un saggio storico della letteratura romana, dal principio del secolo XIII sino al declinare del secolo XVIII*, Roma: Nella stamperia Pagliarini, 1806, p. 253.

19 Pia Onnis Rosa, Bernardo Tanucci nel moto anticurialista del settecento, in: *Filippo Buonarroti e altri studi*, Roma: Ediz.di Storia e Letteratura, 1971, p. 338. Pierwsza publikacja: Pia Onnis Rosa, Bernardo Tanucci nel moto anticurialista del settecento, in: *Nuova Rivista Storica*, 1927 (1926), t. IX, p. 328–365. Tłum. PZ.

20 *Ibid.*, p. 339.

tak bardzo trudnych relacji z dworem neapolitańskim²¹. Musiał być gotowy do przyjęcia postawy ustępstw i kompromisów w obliczu sprawnej neapolitańskiej maszyny państwowej, ograniczającej od lat prawa Kościoła.

Archetti otrzymał swą formację intelektualną w okresie pontyfikatu Benedykta XIV (1675–1740–1758), papieża cenionego przez luminarzy Oświecenia, który także widział konieczność pewnych ustępstw w kwestiach relacji Kościoła z władcami świeckimi. Po jego śmierci w 1758 roku tron Piotrowy objął Klemens XIII (1693–1758–1769). W latach jego rządów w polityce europejskiej powróciło usztywnienie relacji z papieżem, które osiągnęło kulminację w konflikcie Klemensa XIII z dworami burbońskimi, a następnie, już podczas kolejnego pontyfikatu, Klemensa XIV (1705–1769–1774), w kasacie zakonu jezuitów.

Po uzyskaniu doktoratu przyszły nuncjusz kolejne 25 lat swego życia przepracował jako urzędnik Państwa Kościelnego – najpierw, od listopada 1754 do końca 1759 roku na dość eksponowanym stanowisku wicelegata papieskiego w Bolonii. Do Rzymu wrócił po rocznym pobycie w rodzinnej Brescii, z końcem 1760 roku. W Kurii rządzonej już przez Klemensa XIII czekała na niego funkcja prałata-relatora Kongregacji Świętej Konsulty (*S. Congregatio pro consultationibus Status ecclesiastici*). Kongregacja ta uważana była u swych początków w XVI wieku za wzór dobrego zarządzania państwem dla wszystkich dworów monarszych, ponieważ dotyczyła w istocie świeckich aspektów władzy papieża²². Państwo Kościelne dzielono na tzw. *ponenze*, prałaci zaś w Konsulcie odpowiadali za poszczególne tak oznaczone regiony, stąd nazywano ich *prelati-ponenti*. Archetti zatem miał się poruszać w tych samych zagadnieniach, które należały do jego kompetencji jako wicelegata w Bolonii, jedynie w innym obszarze Państwa Kościelnego. Konsulta była w istocie trybunałem sądowym, któremu podlegały sprawy kryminalne, cywilne i mieszane poszczególnych terytoriów Państwa Kościelnego, była sądem apelacyjnym dla sporów między panami feudalnymi i ich wasalami oraz dla najsurowszych kar (z karą śmierci włącznie) zasądanych przez gubernatorów. W skrócie – zajmowała się kwestiami pokoju publicznego państwa. Imponującą siedzibę Konsulty na Kwirynale polecił wybudować papież Klemens XII (1652–1730–1740), a szczególnie pożądanym przez prałatów stanowiskiem było stanowisko sekretarza Konsulty, dające m.in. prawo do rezydencji w tym pałacu oraz perspektywę dalszej kariery w Kurii. Archetti w 1775 roku, po objęciu tronu papieskiego przez Piusa VI, miał nadzieję na taką promocję, ku swemu rozczar-

21 Paweł Zając, Polska i Polacy w korespondencji nuncjusza Jana Andrzeja Archettiego (1775–1784), in: *Nuncjatura Apostolska w Rzeczypospolitej*, red. Teresa Chynczewska-Hennel, Katarzyna Wiszowata-Walczak, Białystok: Wydawnictwo Benkowski Publishing & Balloons [Uniwersytet w Białymstoku], 2012, p. 422.

22 Zob. Niccolò Del Re, *La Curia Romana. Lineamenti storico-giuridici*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1998, p. 349–352.

rowaniu został jednak wyznaczony na nuncjusza w Rzeczypospolitej²³. Dwa lata wcześniej zdążył jeszcze wziąć bezpośredni udział w ogłoszeniu bulli kasującej zakon jezuitów i nadzorował jej realizację w Rzymie. Wykonywał polecenia jak typowy urzędnik, był jednak zdolny do głębszej refleksji – jedna z nich przetrwała w prywatnym liście do brata, jest więc tym cenniejsza:

Jestem bardzo zajęty okropną intrygą, którą mnie obarczono w Konsulcie. [...] Zamknięto Seminarium Rzymskie, dokąd się udałem, aby wypędzić jezuitów. Być może handlarzom antyków zostanie sprzedanych ponad 200 portretów kardynałów i czterech papieży, które oglądało się w sali portretów, a przedstawiały osoby tu wykształcone. W ciągu dwudziestu lat zobaczyliśmy upadek autorytetu Rzymu, kres Królestwa Polski, jezuitów, parlamentów we Francji, a nawet zmianę całego układu europejskiego. Drobiazgi, powie filozof, w relacji do całości spraw. Ale całość spraw należy postrzegać w relacji do nas, drobnych istot, odpowie mędrzec, i będzie miał rację²⁴.

17 września 1773 roku Archetti wziął zatem czynny udział w zamknięciu Seminarium Rzymskiego²⁵. W młodych latach był jego konwiktozem, tam w istocie rozpoczynała się jego kariera kurialna. Przez kolejne 20 lat obserwował zmienność fortuny i przewroty polityczne w całej Europie, które skutkowały m.in. zmniejszającym się autorytetem Rzymu oraz systematycznym ograniczaniem praw Kościoła na rzecz władców świeckich. Gdy w rękach Archettiego, już jako nuncjusza w Warszawie, znalazły się projekty nowego kodeksu praw Andrzeja Zamoyskiego, był w stanie dostrzec ich znaczenie dla relacji państwo-Kościół nie tylko w kontekście dotychczasowych praw Kościoła w Rzeczypospolitej, ale w znacznie szerszym. Znał z pierwszej ręki dokonania Tanucciego w Neapolu oraz siłę koalicji państw burbońskich, która zakończyła się kasatą jezuitów. Intelktualnie był dziedzicem

23 *Congregazione della sagra Consulta*, in: Moroni Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, vol. XVI, Venezia: Dalla Tipografia Emiliana, 1842, p. 181–185; *Congregazioni romane sopprese. 7. C. della Sacra Consulta*, in: *Mondo Vaticano. Passato e presente*, red. Niccolò Del Re, Città del Vaticano: Dizionari, 1995, p. 366.

24 „Io sono occupatissimo in un intrigo orribile addossatomi dalla Consulta. [...] È stato provvisionalmente chiuso il Seminario Romano dove io sono stato per discacciarne i Gesuiti e si venderanno forse ai rigattieri duecento e più ritratti di Cardinali e di quattro Papi che si vedevano nella sala di quelle e che sortito avevano la loro educazione in detto luogo. In vent'anni noi abbiamo veduto perire l'autorità di Roma, il Regno di Polonia, i Gesuiti e i Parlamenti di Francia, e per fine cangiato il sistema d'Europa: piccole bagattelle dirà il filosofo rispetto a tutta la somma delle cose, ma la somma delle cose dee considerarsi rapporto a noi, enti piccolissimi, risponderà il savio, e con ragione”, G. A. Archetti do Carla Archettiego, Roma, 29 września 1772 r., Biblioteca Civica Angelo Mai (Bergamo), Archivio Gamba, Scatola 3, fasc. 126. Tłum. PZ.

25 Zob.: Ludovico von Pastor, *Storia dei Papi*, vol. XVI, parte 2: *Clemente XIV (1769–1774)*, Roma: Desclée & C. Editori Pontifici, 1954, p. 186–187.

atmosfery końca pontyfikatu Benedykta XIV, rozumiejącego znaczenie kompromisu w sprawach państwowo-kościelnych. Skąd zatem wzięło się całkowite nieprzejednanie w relacji do polskiego nowatorstwa w kwestii praw Kościoła katolickiego?

Chciałbym zasugerować, iż klucz do zrozumienia tej postawy znajduje się w przeobrażeniach polityki Kurii Rzymskiej wraz z objęciem Stolicy Apostolskiej przez Piusa VI. W historiografii zwrócono już uwagę, że wraz z wyborem Piusa VI (1717–1775–1799) w 1775 roku zmieniło się podejście Rzymu do teologów zajmujących się relacjami między Kościołem i państwem. Ich najbardziej znanym przedstawicielem był biskup pomocniczy Trewiru, Nicolaus von Hontheim (1701–1790), wówczas powszechnie już zdemaskowany pod pseudonimem Justinus Febronius²⁶. Z uwagi na mocne zakwestionowanie prymatu papieskiego, tak jak był rozumiany w Kurii Rzymskiej w XVIII wieku, w jego głośnym dziele *De statu Ecclesiae* z 1763 roku²⁷, zaczęto nie tylko odpierać tezy Hontheima w szeregu pism polemicznych, ale i zabiegać o odwołanie najważniejszych tez przez samego autora – wszak katolickiego hierarchę. Zapowiedzią stanowczego przeciwdziałania febronianizmowi była homilia wygłoszona przez papieża w dniu konsekracji nowego nuncjusza w Kolonii, Carlo Bellisomiego, w której Pius VI wyrażał m. in. ubolewanie nad błędami teologów podających się za katolików, a nawet piastujących wysokie urzędy kościelne, którzy swoimi książkami narażają godność i autorytet Stolicy Apostolskiej²⁸. W nakłonienie Hontheima do wyrzeczenia się tez postrzeganych w Rzymie za błędne zaangażowały się m.in. nuncjatury apostolskie państw niemieckojęzycznych, z nuncjuszem wiedeńskim Giuseppe Garampim – poprzednikiem Archettiego w Warszawie – na czele²⁹. Dyskusje nad formą wyrzeczenia się trwały przez kilka wiosennych i letnich miesięcy 1778 roku. 15 listopada 1778 roku Hontheim podpisał list do papieża, poddając się jego autorytetowi i wyrzekając błędnych tez³⁰.

26 Jak pisał U. L. Lehrner: „Seit 1771 war es für Hontheim immer schwieriger geworden, die Verfälschung zu leugnen”. Johann Nikolaus von Hontheim, *Justinus Febronius abbreviatus et emendatus* (1777), red. Ulrich L. Lehner, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2008, p. XXXV. W innym kontekście omówiłem to zagadnienie w artykule, zob.: Paweł Zajac, Niepokoje nuncjusza o „depravazione del secolo” w Rzeczypospolitej, 1776–1784, in: *Wiek Oświecenia*, 2014, t. 30, p. 111–136 (zwłaszcza 126–129).

27 *Justini Febronii de Statu Ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuocandos dissidentes in religione Christianos compositus*, Bullioni [Frankfurt nad Menem]: Apud Guillelmum Ewardi, 1763.

28 *Homilia Sanctissimi Domini Nostri Pii Divina Providentia Papae VI habita in Basilica Vaticana dominica XVI post Pentec[oste] Die 24. Septembr[is] 1775. in consecratione Rev.mi P.D. Caroli Bellisomi Archiepiscopi Tyanensis et Nuncii Apostolici ad Tractum Rheni*, Romae: ex typographia rev. Camerae Apostolicae, 1775. Cyt: Ulrich L. Lehrner, Justinus Febronius abbreviatus, in: Johann Nikolaus von Hontheim, *Justinus Febronius abbreviatus et emendatus* (1777), red. Ulrich L. Lehrner, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2008, p. XXXVI–XXXVII.

29 Ulrich L. Lehrner, Johann Nikolaus von Hontheim's Febronius: A Censored Bishop and His Ecclesiology, in: *Church History & Religious Culture*, 2008, t. 88/2, p. 223.

30 *Ibid.*, p. 225.

Papież ogłosił ten sukces publicznie na uroczystym konsystorzu w zakrystii bazyliki św. Piotra 25 grudnia 1778 roku. Sekretarz stanu natychmiast poinformował o tym wydarzeniu nuncjuszy apostolskich, którzy mieli skorzystać z okazji do rozpowszechnienia korzystnej dla Stolicy Apostolskiej wiadomości³¹. Archetti zwięźle pogratulował zwycięstwa i obiecał poczynić starania o publikację akt konsystorza oraz ich dystrybucję wśród duchownych³². Druk został ukończony w marcu 1779 roku.

W Rzeczypospolitej był to czas relatywnego spokoju w kwestii dyskusji nad *Zbiorem praw sądowych*. Po burzliwych obradach sejmu w 1778 roku dalsza dyskusja została formalnie odroczonej do sejmu roku 1780. Także nuncjusz mógł na jakiś czas odpocząć od tematyki, która pochłonęła wyjątkowo dużo jego energii³³. Po zakończeniu obrad sejmowych jesienią 1778 roku Archetti stwierdził, że postanawia przerwać ciągle wzmiankowane „niewdzięcznego tematu *Kodeksu Zamoyskiego*” w swych depezach, i przez dłuższy czas milczeć na jego temat³⁴. Nie wspominał więc dotąd o opublikowaniu pod koniec obrad sejmowych przez warszawskiego drukarza Grölla dwóch „niegodziwych listów” (*inique lettere*). Chodziło o *Listy patriotyczne* Józefa Wybickiego (1747–1822), które ukazały się w dwóch tomach odpowiednio w 1777 i 1778 roku³⁵. Dwa listy nazwane „niegodziwymi” były poświęcone sprawom kościelnym, propagując idee reformy statusu Kościoła w Rzeczypospolitej, zawarte w *Kodeksie Zamoyskiego*. Łukasz Kurdybacha pisał: „Tajemnica autorstwa była w XVIII w. przez jakiś czas ściśle dochowana. Dowodzi tego między innymi fakt, że nazwiska autora nie odkrył nawet działający wówczas w Polsce nuncjusz papieski Archetti, który interesował

31 Lazzaro Opitio Pallavicini do G. A. Archettiego, 26 grudnia 1778 r., AAV, Segreteria di Stato (dalej – Segr. Stato) Polonia 337, f. 165r-v.

32 „Somamente graditi mi sono stati gli atti concistoriali contenenti la solenne gloriosissima ritrattazione del Febronio, che V.E. si è degnata trasmettermi. Io penso di farne tirar qui delle stampe per poterle inviare a tutti i vescovi, e distribuirle al clero si secolare che regolare”, G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 27 stycznia 1779 r., AAV, Segr. Stato Polonia 333, f. 138r.

33 Na progu obrad sejmowych, 8 lipca 1778 r., Archetti zapisał w jednej z depech cytowane już w literaturze słynne zdanie: „L'emergenza dell'affare Zamoyskiano parmi che debba assorbire ogni altro affare” – „Wydaje mi się, że nadzwyczajny przypadek sprawy Zamoyskiego musi pochłoniąć każdą inną sprawę”. Nie była to pusta deklaracja. Ilość materiału źródłowego dotyczącego *Kodeksu Zamoyskiego* w archiwum nuncjatury jest imponująca: poczynawszy od 17 czerwca 1778 r., gdy Giovanni Andrea Archetti po raz pierwszy przekazał sekretarzowi stanu informację o zaawansowanych pracach nad nową kodyfikacją prawa w Rzeczypospolitej, do końca 1780 r. nuncjusz przesłał do Rzymu łącznie ok. 50 depech, nieraz bardzo obszernych, traktujących o projekcie *Zbioru praw*. Najwięcej z nich napisał w okresie obradowania sejmów 1778 i 1780 r. Do tego należałoby doliczyć jeszcze poświęcone tej tematyce odpowiedzi sekretarza stanu oraz załączniki, a także inne komentarze nuncjusza na temat sejmików i sejmów Rzeczypospolitej, z aluzjami do *Kodeksu*.

34 G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 3 lutego 1779 r., AAV, Segr. Stato Polonia 333, f. 139r.

35 Uzupełniam tu informacje podane w innym kontekście w cytowanym już artykule: Paweł Zając, Niepokoje nuncjusza o „depravazione del secolo” w Rzeczypospolitej, 1776–1784, in: *Wiek Oświecenia*, 2014, t. 30, p. 111–136 (zwłaszcza 126–129).

się bardzo wszystkimi sprawami związanymi z kodeksem i miał swoje tajne źródła informacji w najbliższym otoczeniu króla³⁶.

Wydaje się, że pierwsza wzmianka o Józefie Wybickim (w pisowni nuncjusza: Wibinski) jako autorze *Listów* pojawiła się w depeszy Archettiego z 3 lutego 1779 roku. Nuncjusz przedstawił autora jako wykształconego na protestanckim uniwersytecie w Leiden współpracownika Zamoyskiego w pracach nad *Kodeksem*. Dla Archettiego było jasne, że publikacja *Listów* ma na celu rozpowszechnienie idei związanych z prawodawstwem cywilnym i kościelnym, zgodnie z treścią *Zbioru praw* oraz nakłonienie szlacheckiej opinii do przyjęcia *Kodeksu* Zamoyskiego. Po otrzymaniu egzemplarzy książki Wybickiego nuncjusz natychmiast polecił tłumaczenie wspomnianych listów XII i XIV. Treści tam zawarte uznał już na podstawie relacji swych rozmówców za „absurdalne, błędne i krzywdzące pomówienia”, a po dokładnym zapoznaniu się z nimi tylko utwierdził się w tym przekonaniu i podjął kroki zmierzające do wycofania listów z obiegu publicznego. Rozważał nawet oficjalny ministerialny protest przeciwko publikacji Wybickiego, lecz następnie z tego pomysłu zrezygnował, nie chcąc dodatkowo koncentrować uwagi na protestanckim wydawcy – jak widać już wtedy tego typu oficjalne działania mogły wbrew intencji protestującego przyczynić się do pozyskania dodatkowych czytelników zaskarżanej książki. Jak dotąd sprzedano tylko 150 z ponad tysiąca wydrukowanych egzemplarzy. Nuncjusz zamierzał podjąć starania o wykupienie pozostałej części nakładu³⁷. Tymczasem zwracał pilną uwagę na zbliżające się sejmiki litewskie, podczas których mieli zostać wybrani deputowani do Trybunału Litewskiego. Archetti nie chciał dopuścić do dystrybucji egzemplarzy *Kodeksu* na sejmikach litewskich ani też do ewentualnych dyskusji na jego temat, ale „gdyby stało się coś przeciwnego, mam nadzieję, że obywatele litewscy, przekonani o wartości swoich statutów, zapewne nie bez prawdopodobieństwa okażą się niechętni wobec projektu uchwalenia zespołu praw takiego samego i wspólnego dla wszystkich prowincji”³⁸. Do depeszy dołączył tłumaczenia fragmentu *Listu XII* oraz całego *Listu XIV* Wybickiego, szczególnie kontrowersyjnych z perspektywy rzymskiego rozumienia praw i jurysdykcji kościelnej³⁹. W *Liście XII* Wybicki dowodził „potrzeby u nas trybunału duchowego”, w *Liście XIV* zaś podjął refleksję m.in. nad zakresem jurysdykcji papieża. We frag-

36 Łukasz Kurdybacha, „Listy patriotyczne” Józefa Wybickiego, in: *Pamiętnik Literacki*, 1950, t. 41, p. 730–731. W swej nieco późniejszej publikacji książkowej wydanej w 1951 r. Ł. Kurdybacha wycofał się z tego nieprecyzyjnego stwierdzenia i opatrzył ów fragment przypisem: „Archetti odkrył autorstwo Wybickiego dopiero pod koniec 1778 r.”

37 G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 3 lutego 1779 r., AAV. Segr. Stato Polonia 333, f. 139v.

38 „[...] quando mai avvenisse il contrario, i Lituani gelosi de’ propri loro statuti, forse non sia improbabile che si dimostrino alieni in genere dal progetto di aver un corpodì leggi indistinto, e comune con le altre provincie”, *Ibid.*, 140 r.

39 Fragment listu XII przesłany przez nuncjusza do Rzymu: Józef Wybicki, *Listy patriotyczne*, oprac. Kazimierz Opalek, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, p. 273–279; List XIV został przesłany w całości: *Ibid.*, p. 304–329.

mencie *Listu XIV* Wybicki powoływał się wprost na Justinusa Febroniusa: „[...] aż do dziewiątego wieku mało było przykładów apellacyi założonej do Rzymu od biskupów [...]”, a poprawnego znaczenia jednego ze starożytnych soborów, na który powoływali się papieże domagając się dla siebie najwyższej jurysdykcji nad pozostałymi biskupami „dokładnie przez cytowane dowody dowiódł w swym piśmie Justinus Febronius i ciasne papieża okazał granice”⁴⁰.

Akcja propagandowa Wybickiego, tak niepokojąca nuncjusza, zbiegła się w czasie z sukcesem papieżstwa, polegającym na decyzji biskupa Hontheima-Febroniusa o publicznym wycofaniu się z postulatów swego głośnego dzieła *De statu Ecclesiae*, dającego wielu władcom świeckim argumenty do ograniczania wpływu jurysdykcji papieskiej i praw Kościoła. Nawet jeśli ostatecznie skala tego sukcesu okazała się ograniczona, zwolennicy reform w duchu józefińskim widzieli w decyzji Hontheima zagrożenie dla obranego kursu prawnej dominacji państwa nad wspólnotami kościelnymi⁴¹.

Wkrótce Archetti poinformował sekretarza stanu, że zabiega o wykupienie od Michała Grölla całego albo przynajmniej znacznej części nakładu części *Listów patriotycznych* Wybickiego. Co ciekawe, nuncjusz oczekiwał, że drukarz usunie z opublikowanych tomów jedynie cytowane wyżej listy XII i XIV:

Prawie 900 egzemplarzy wspomnianych listów pełnych oszczerstw i pomówień znalazłoby się już w moich rękach, gdyby protestancki drukarz nie domagał się zwrotu kosztów za cały zbiór osiemnastu [sic!] innych podobnych listów, odnoszących się do spraw dla mnie obojętnych i bezużytecznych, co byłoby wydatkiem 500 skudów, podczas gdy za egzemplarze [listu] dwunastego i czternastego zaoferowałem mu cenę około 50 dukatów węgierskich⁴².

Po wydrukowaniu w Warszawie akt rzymskiego konsystorza poświęconych wyrzeczeniu się błędnych tez Hontheima Stanisław August Poniatowski złożył papieżowi oficjalne gratulacje⁴³, Archetti zaś dodawał z satysfakcją, że współpracuje

40 *Ibid.*, p. 309.

41 Ulrich L. Lehrner, *Johann Nikolaus von Hontheim's Febronius: A Censored Bishop*, p. 226.

42 „Gli esemplari poi quasi in numero di nove cento delle avvisate lettere piene di calunnie e di maldicenze sarebbero già a quest'ora nelle mie mani, se il protestante stampatore non pretendesse di venire insieme rimborsato del costo di tutto il corpo delle dieci otto altre simili lettere riguardanti cose per me indifferenti ed inutili, lo che importerebbe la spesa di scudi cinquecento, quando all'opposto per gli esemplari della duodecima, e decimaquarta io gli avevo già offerto il prezzo consistente in circa a cinquanta ungheri”, G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 24 marca 1779 r., AAV, Segr. Stato Polonia 333, f. 167r. Tłum. PZ.

43 Tak jak czynili to monarchowie w całej Europie, o czym donosiła *Gazeta Warszawska*, np. 24 lutego 1779 r. (nr 16). O ukazaniu się w drukarni warszawskich pijarów całej dokumentacji rzymskiego konsystorza „z okoliczności nawrócenia autora księgi *Febronius*” pisała *Gazeta Warszawska* z 6 lutego 1779 r. (nr 11).

z wydawcą „Gazety Warszawskiej”, ks. Stefanem Łuskiną (1725–1793), aby de mentować pogłoski umniejszające znaczenie deklaracji Hontheima⁴⁴. Dłuższe sprostowanie w tej sprawie ukazało się w *Gazecie Warszawskiej* z 1 maja 1779 roku:

Z Wiednia dnia 12 kwietnia. Niespodziana cale retractsja Febroniusza, tak mniej przyjazne Rzymowi publiczne niektóre pisma obruszyła, iż nie mogąc przeciw jawniej tej nazbyt nowiny, dawnego i pospolitego swego *formularza*, w tej mierze chwyciły się, twierdząc, iż to Febroniusz uczynił przymuszony. Trudno wprawdzie temu przymusowi tu wierzone, gdyż nie tylko Febroniusz dał pomienioną retractsję, ale po tym *List pasterski* (jako sufragana za dozwoleń swego arcybiskupa) w teje materii po całej diecezji trewirskiej rozesłał, na ostatek obiecał sam swe księgi acz na starość nowemi pismami zbijać, atoli, drugi stary także ich *formularz*, mógłby jakożkolwiek rzecz przyćmić, mówiąc, iż stary Febroniusz zdziecinniał. Lecz gdy też niektóre publiczne pisma do tego kroku przyjsć miały, że po kilkakroć ogłosiły, jakoby dwór nasz wiedeński niechętnie przyjął tę Febroniusza retractsję, i że zakazał, aby w całym cesarskim państwie nie śmiano drukować aktów konsystorza rzymskiego, z okoliczności teje retractsji uroczyscie odprawionego, cały już swój kredyt w tej materii u nas straciły. Jawno albowiem jest całej tutejszej stolicy, że monarchini nasza z wielkim ukontentowaniem nowinę o teje retractsji przyjęła, i przez tutejszego nuncjusza Ojcu Św. powinszowanie zasląła. Akta zaś pomienionego konsystorza rzymskiego z retractsją Febroniusza, przedrukowane są u nas w Pradze i znajdują się włożone w pismo periodyczne pod tytułem „Dzieje Kościelne”, które tam drukują za potwierdzeniem cesarsko-królewskich cenzorów. Chcieli nieprzyjaciele prawdy nadto ją pognębić, a tym samym nadto się sami przeniewierzyli. Ne quid nimis!⁴⁵

44 „Dopo la ristampa fatta da me eseguire degli atti concistoriali ho eziandio procurato, che questi fossero riportati nell’idioma nazione delle gazette polacche, che qui sortono due volte la settimana. Data occasione dirò inoltre, che essendomi pur noto ciò che i fogli di Leiden ed altri di simile farina sono andati spacciando sulla pretesa proibizione fatta dalla Corte di Vienna degli atti concistoriali, i quali fogli aveano qui prodotto tutto l’effetto che dai nostri maligni detrattori erasi ripromesso, ed avendomi il Sig. Auditore della nunziatura di Vienna con lodevole attenzione comunicata la notizia della ristampa, ed inserzione fattasi ultimamente in Praga dei sopradetti atti in un giornale ecclesiastico, che colà sorte cum approbatione cesarea regia censura, ho eccitato questo abbate Luskina autore delle gazette polacche, acciocché sotto la data di Praga differendo la pubblicazione del Giornale Ecclesiastico, prendesse da questo motivo di smentire la calunnia di dei gazzettieri protestanti. Il Luskina ha corrisposto eziandio di là della mia aspettativa, ed eccole l’articolo della sua gazzetta del primo maggio, tradotto dall’idioma polacco”, G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 5 maja 1779 r., AAV, Segr. Stato Polonia 334, f. 3r–3v.

45 *Gazeta Warszawska*, 1 maja 1779 r. (nr 35 – suplement).

Przez całą Europę przetaczała się więc batalia o zakres kompetencji papieżstwa, biskupów, nuncjatur i trybunałów kościelnych – toczona zarówno przez duchownych między sobą (relacja papież-biskupi), jak i z władzą świecką (relacja Kościół-państwo). Nuncjatura Archettiego przypadła na początek pontyfikatu Piusa VI, który podjął próbę ograniczenia najbardziej radykalnych posunięć godzących w pozycję Kościoła. Papież cieszył się ze spektakularnego sukcesu w postaci przygłuszenia niemieckiego febronianizmu, właśnie w czasie, gdy decydował się los projektu praw Andrzeja Zamoyskiego w umysłach obywateli Rzeczypospolitej. Zaangażowany w przeciwdziałanie pomysłom reform kościelnych nuncjusz Archetti zyskał potężne wsparcie ideowe w postaci głośnej w całej Europie sprawy biskupa Hontheima. Gdy w depeszy do sekretarza stanu ogłaszał – wraz z definitywnym obaleniem *Kodeksu Zamoyskiego* na sejmie 1780 roku – ostatecznie osiągnięty sukces, towarzyszyły mu jednak mieszane uczucia.

Ów sukces w jego opinii nie polegał na zahamowaniu zmian w sądownictwie czy w prawodawstwie cywilnym Rzeczypospolitej. Zdaniem Archettiego, błędem Zamoyskiego było wprowadzenie w *Kodeksie* istotnych modyfikacji statusu Kościoła, ze szkodą dla starodawnych praw Stolicy Apostolskiej i nuncjatury, co musiało poskutkować sprzeciwem nuncjusza. Nuncjusz donosił, iż odrzucenie *Kodeksu* na sejmie było zdecydowane i jednogłośne, natychmiast jednak zaczęto sugerować, że dokonało się to zbyt pośpiesznie, że lepiej było dalej pracować nad poprawianiem projektu, niż go całkowicie niszczyć. Archetti dodawał, iż od pierwszych dni po obaleniu projektu Zamoyskiego pojawili się „tacy, którzy ulegają podejrzeniom, że przyczyną najgorszego losu praw Zamoyskiego byli duchowni. Te wypowiedzi trzeba raczej pominąć milczeniem, aż same ucichną, niż angażować się w jakikolwiek sposób dla ich odparcia”⁴⁶. Nuncjusz stwierdzał, że tylko garstka wysokiej rangi duchownych w Rzeczypospolitej czuła konieczność obrony dotychczasowej dyscypliny kościelnej w kraju. Uznawał więc za mrzonkę podejrzenie, że ta garstka duchownych mogłaby wpłynąć na wszystkie sejmiki, a przecież prawie wszystkie instrukcje sejmikowe nakazywały odrzucenie *Kodeksu*. Zdaniem nuncjusza te powszechne przekonania obywateli Rzeczypospolitej poskutkowały obaleniem projektu Zamoyskiego. Archetti nie wdawał się w ocenę tej niezdolności szlachty do porzucenia starych praw na rzecz nowych propozycji, ale na wszelki wypadek gromadził instrukcje sejmikowe, aby móc je wykorzystać w obronie Kościoła, gdyby ktoś nadal zarzucał duchownym bezpośredni wpływ na smutny los projektu *Zbioru ustaw sądowych*.

Powyższe refleksje nie miały na celu rewizji podstawowych ustaleń historiografii dotyczących zaangażowania nuncjusza Archettiego w akcję przeciwdziałania *Kodeksowi*

46 „V'ha inoltre chi non è alieno dal sospettare essere stati gli ecclesiastici la cagione del pessimo incontro delle leggi Zamoyskiane. Questi discorsi sembrami che torni più conto lasciar che svaniscano da se stessi, che far opera alcuna per distruggerle”, G. A. Archetti do L. O. Pallaviciniego, 15 listopada 1780 r., AAV, Segr. Stato Polonia 335, f. 156r. Tum. PZ.

Zamoyskiego. Zaangażowanie papieskiego dyplomaty na rzecz obalenia projektu zbioru ustaw jest faktem, choć nieraz wyolbrzymiano jego znaczenie i mylnie interpretowano. Jednocześnie warto w działaniach nuncjusza dostrzec szerszy kontekst międzynarodowy, który mógł wpłynąć na los *Zbioru ustaw sądowych* Andrzeja Zamoyskiego. Z uwagi na swoje wykształcenie oraz życiowe doświadczenie nuncjusz miał wszelkie predyspozycje, aby godzić się na kompromis w kwestiach prawnych dotyczących statusu Kościoła w państwie polsko-litewskim. Był jednak reprezentantem papieża i w pełni realizował dyrektywy Stolicy Apostolskiej. Pius VI w początkach swego pontyfikatu zanotował sukces związany z odwołaniem błędnych tez przez biskupa Nicolasa von Hontheima – Febroniusa. Ta retrakcja z perspektywy europejskiej ostatecznie okazała się niewielkim i mało skutecznym ciosem w inspirowaną febronianizmem kościelną politykę państw katolickich. W Rzeczypospolitej mogła jednak dodać siły przekonywania argumentacji nuncjusza w kluczowym okresie dyskusji nad projektem Zamoyskiego.

Źródła drukowane i literatura

Gazeta Warszawska, 1779, nr 11 (6 lutego 1779 r.).

Gazeta Warszawska, 1779, nr 16 (24 lutego 1779 r.).

Gazeta Warszawska, 1779, nr 35 (1 maja 1779 r., suplement).

Acta Nuntiaturae Poloniae, t. LIV, *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, t. 1 (8 IV 1775–25 VII 1776), ed. Paulus Zajęc OMI, Cracoviae: Academia Scientiarum et Litterarum Polona [Kraków: Polska Akademia Umiejętności], 2013.

Acta Nuntiaturae Poloniae, t. LIV, *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, t. 2 (11 VII 1776–30 XII 1776), ed. Paulus Zajęc OMI, Cracoviae: Academia Scientiarum et Litterarum Polona [Kraków: Polska Akademia Umiejętności], 2022.

Justini Febronii de Statu Ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reunendos dissidentes in religione Christianos compositus, Bullioni [Frankfurt nad Menem]: Apud Guillelmum Evrardi, 1763.

Pius VI, *Homilia Sanctissimi Domini Nostri Pii Divina Providentia Papae VI habita in Basilica Vaticana dominica XVI post Pentecoste Die 24. Septembr[is] 1775. in consecratione Rev.mi P.D. Caroli Bellisomi Archiepiscopi Tyanensis et Nuncii Apostolici ad Tractum Rheni*, Romae: ex typographia rev. Camerae Apostolicae, 1775.

Wybicki Józef, *Listy patriotyczne*, oprac. Kazimierz Opalek, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955. *Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776 przez J.W. Andrzeja Zamoyskiego ex-Kanclerza Koronnego, kawalera Orderu Orła Białego ułożony i na sejm roku 1778 podany*, Warszawa: nakładem J. W. Zamoyskiego, 1778.

Bardach Juliusz, „Zbiór praw” Andrzeja Zamoyskiego w nauce XIX w., in: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974, p. 283–305.

Borkowska-Bagińska Ewa, *„Zbiór praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1986.

Borkowska-Bagińska Ewa, Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego w nauce XX wieku, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1983, t. 35, z. 1, p. 97–117.

Butterwick-Pawlikowski Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2012.

Del Re Niccolò, *La Curia Romana. Lineamenti storico-giuridici*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1998.

- Hontheim Johann Nikolaus von, *Justinus Febronius abbreviatus et emendatus (1777)*, red. Ulrich L. Lehner, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2008.
- Kipa Emil, [recenzja]: M. Tarnawski, Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta, Lwów, 1916, in: *Kwartalnik Historyczny*, 1916, t. XXX, p. 415–422.
- Kurdybacha Łukasz, „Listy patriotyczne” Józefa Wybickiego, in: *Pamiętnik Literacki*, 1950, t. 41, p. 717–759.
- Kurdybacha Łukasz, *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego*, Kraków: Czytelnik, 1951.
- Lehrner Ulrich L., Johann Nikolaus von Hontheim's Febronius: A Censored Bishop and His Ecclesiology, in: *Church History & Religious Culture*, 2008, t. 88/2, p. 205–233.
- Leśnodorski Bogusław [recenzja]: Ł. Kurdybacha, Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego, (Kraków, 1951), in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1952, t. 4, p. 466–480.
- Michalski Jerzy [recenzja]: Ł. Kurdybacha, Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego, (Kraków, 1951), in: *Przegląd Historyczny*, 1951, t. 42, p. 444–452.
- Mondo Vaticano. Passato e presente*, red. Niccolò Del Re, Città del Vaticano: Dizionari, 1995.
- Moroni Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, vol. XVI, Venezia: Dalla Tipografia Emiliana, 1842, p. 181–185.
- Onnis Rosa P., *Bernardo Tanucci nel moto anticurialista del settecento*, in: *Filippo Buonarroti e altri studi*, Roma: Ediz.di Storia e Letteratura 1971, p. 335–380.
- Onnis Rosa Pia, *Bernardo Tanucci nel moto anticurialista del settecento*, in: *Nuova Rivista Storica*, 1926 (1927), t. IX, p. 328–365.
- Pastor Ludovico von, *Storia dei Papi*, Volume XVI, Parte 2: *Clemente XIV (1769–1774)*, Roma: Desclée & C. Editori Pontifici, 1954.
- Renazzi Filippo Maria, *Storia dell'università degli studi di Roma: detta comunemente la sapienza, che contiene anche un saggio storico della letteratura romana, dal principio del secolo XIII sino al declinare del secolo XVIII*, Roma: Nella stamperia Pagliarini, 1806.
- Tarnawski Mieczysław, *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*, Lwów: Drukarnia Polska, 1916.
- Wolf Larry, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions. Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, New York: Columbia University Press, 1988.
- Zajęc Paweł, „Wszystkie drogi prowadzą do... Warszawy”. Młodość i rzymska kariera Giovanniego Andree Archetti, in: *Sztuka roztropności. Dyplomacja Stolicy Apostolskiej wobec Rzeczypospolitej, Europy i świata w epoce nowożytnej i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Krzysztof Ozóg, Ryszard Skowron, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2020, p. 65–88.
- Zajęc Paweł, *Giovanni Andrea Archetti i Stanisław August Poniatowski. Obraz króla i wzajemnych relacji w depeżach nuncjusza do sekretariatu stanu Stolicy Apostolskiej z lat 1776–1784*, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2016, t. CXXIII, nr 2, p. 279–311.
- Zajęc Paweł, Le impressioni sulla Polonia nella corrispondenza del nunzio apostolico Giovanni Andree Archetti (1775–1784), in: *Archivum Historiae Pontificiae*, 2011, t. 49, p. 91–121.
- Zajęc Paweł, Niepokoje nuncjusza o „depravazione del secolo” w Rzeczypospolitej, 1776–1784, in: *Wiek Oświecenia*, 2014, t. 30, p. 111–136.
- Zajęc Paweł, Polska i Polacy w korespondencji nuncjusza Jana Andrzeja Archetti (1775–1784), in: *Nuncjatura Apostolska w Rzeczypospolitej*, red. Teresa Chynczewska-Hennel, Katarzyna Wiszowata-Walczak, Białystok: Wydawnictwo Benkowski Publishing & Balloons [Uniwersytet w Białymstoku], 2012, p. 415–437.

PAWEŁ ZAJĘC OMI, – profesor UAM, dr hab. w Zakładzie Teologii Historycznej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Członek Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekami Osiemnastym, i komitetu redakcyjnego *Acta Nuntiaturae Polonae*.

E-mail: pawel.zajac@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-1764-9976

APAŠTALIŠKASIS SOSTAS IR *ZAMOYSKIO KODEKSAS* –
NUNCIJAUS GIOVANNIO ANDREA ARCHETTI REFLEKSIJOS
GINČŲ DĖL ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS REFORMOS
KONTEKSTE 1778–1780 METAIS

PAWEŁ ZAJĄC OMI

Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas

Andrzejus Zamoyskio *Teisminių įstatymų rinkinio* (lenk. *Zbioru ustaw sądowych*) projektas laikotarpiu iki Ketverių metų seimo buvo vienas svarbiausių Abiejų Tautų Respublikos valdovo dvaro parengtų reformų projektų. Sulaukęs pirmosios bajorijos neigiamos reakcijos 1778 m. Seime, projektas buvo galutinai atmetas 1780 metais. XIX ir XX a. istoriografijoje buvo atkreiptas dėmesys į reformų, kurias savo *Kodeksu* siūlė įvesti A. Zamoyskis, reikšmę bei į šio įstatymų rinkinio atmetimo priežastis, išryškinant neantraičią apaštališkojo nuncijaus Giovanni Andrea Archetti vaidmenį šiame procese, mobilizuojant bajorijos pasipriešinimą. Straipsnyje, siekiant atsakyti į klausimą, kokios priežastys nulėmė nuncijaus G. A. Archetti neigiamą požiūrį į teisės reformą Abiejų Tautų Respublikoje, pristatomas dvasininko išsilavinimas ir jo pažiūros, susiformavusios popiežiaus Benedikto XIV pontifikato pabaigoje. Pažymima, kad nuncijus puikiai išmanė to meto Europos valstybinių ir bažnytinių reformų klausimą, pats asmeniškai buvo susijęs su šiomis reformomis. Nuncijaus inspiruota akcija, nukreipta prieš A. Zamoyskio *Kodeksą*, sutapo su vyskupo Nicolas von Hontheimo, pasirašinęjusio pseudonimu Justinius Febronius, iškeltų tezių atšaukimu. Tai buvo papildomas akstinas opozicijai priešintis *Teisminių įstatymų rinkinio* projekte diegiamoms inovacijoms.

Reikšminiai žodžiai: Andrzejus Zamoyskis, Zamoyskio *Kodeksas*, Abiejų Tautų Respublikos reformos, Apaštališkasis Sostas, nuncijus Giovanni Andrea Archetti.